

АВТ
Т58

**ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ “УКРАЇНА”**

ТОПЧІЙ ВІТАЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 343.98

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ТРУДОВИХ ПРАВ

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Київ – 2014

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Пріоритетним напрямом розбудови в Україні демократичної правової держави, що обрала європейський вектор суспільно-політичного розвитку, визнається захист сфери трудових відносин. Право на працю гарантується Конституцією України (ч. 1 ст. 43), надаючи можливість кожному дбати про власний добробут і духовний розвиток.

З запровадженням ринкових засад господарювання проблема охорони трудових прав набула особливої гостроти. Запобігання процесам тінізації при виплаті заробітної плати, нелегальній зайнятості населення та іншим порушенням прав трудящих, унаслідок чого держава зазнає значних економічних збитків, а працівники позбавляються соціальних гарантій, нині є комплексною проблемою, розв'язання якої потребує консолідації зусиль усіх гілок державної виконавчої влади, у тому числі правоохоронних органів, активної участі профспілкових організацій, підтримки з боку підприємців, які зацікавлені діяти у правовому полі, а також розуміння самих працівників, оскільки нерідко саме за їх мовчазної згоди недобросовісні роботодавці зловживають своїми повноваженнями.

Сталі тенденції до зростання кількості виявлених порушень у сфері реалізації громадянами права на працю викликають занепокоєння як з боку громадськості, так і міжнародних експертів. За їх оцінками, майже дві третини злочинів, відповідальність за які передбачена ст.ст. 172, 173, 175 КК України, приховують від реєстрації, а винуваті в них особи уникають кримінальної відповідальності. Упродовж 2013 р. зареєстровано понад 4 тис. злочинів проти трудових прав, зокрема за ст. 172 КК України – 1 тис. (у 239 провадженнях особам повідомлено про підозру, 215 – направлено до суду з обвинувальним актом); за ст. 173 КК – 30 (у трьох повідомлено про підозру, одне направлено до суду); за ст. 175 КК – 2,9 тис. (у 1,1 тис. повідомлено про підозру, 853 – направлено до суду). Вже на початковому етапі розслідування таких злочинів виникають значні ускладнення під час збирання доказів, пов'язані з відсутністю у слідчих відповідного досвіду, незнанням ними положень законодавства про працю, цивільного та господарського права, недосконалістю методик розслідування.

Науковим підґрунтям дослідження стали праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі криміналістики та кримінального процесу, в яких розглядалися проблеми виявлення та розслідування злочинів, зокрема Ю.П. Аленіна, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, В.В. Бірюкова, А.Ф. Волобуєва, В.І. Галагана, В.Я. Горбачевського, В.А. Журавля, А.В. Ішенка, Н.С. Карпова, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмічова, В.В. Лисенка, Є.Д. Лук'янчикова, Р.Л. Степанюка, В.В. Тішенка, Л.Д. Удалової, С.С. Чернявського, В.Ю. Шепітька та ін.

Різні аспекти протидії злочинам, що посягають на соціально-економічні права людини, включаючи право на працю, досліджували Є.П. Осипова, В.М. Фігурський, А.В. Шевчишен, О.В. Таран. Засади їх кримінально-правового захисту вивчали О.О. Бахуринська, В.І. Борисов, І.П. Лановенко, С.Я. Лихова, В.І. Павликівський, О.О. Пашенко, М.І. Хавронюк та ін. Проте праці згаданих учених стосувались лише деяких проблем правозастосування, актуальних на певних етапах розвитку законодавства та правоохоронної практики. Водночас питання криміналістичної

характеристики та методики розслідування злочинів проти трудових прав залишилися поза увагою дослідників.

Отже, порівняно з уже застарілою практикою досудового розслідування, з урахуванням нового КПК України та змін у трудовому та цивільному законодавстві, особливого значення набуває розроблення криміналістичних рекомендацій щодо виявлення та розслідування злочинів проти трудових прав на початковому етапі, проведення слідчих (розшукових) дій, використання спеціальних знань, взаємодії слідчого з органами, які здійснюють контроль і нагляд за додержанням законодавства про працю, що й підкреслює актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дослідження узгоджується зі Стратегією національної безпеки України “Україна у світі, що змінюється” (Указ Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007 у редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 р. № 389/2012), Концепцією Загальнодержавної цільової програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2012–2016 рр. (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 р. № 889-р), ґрунтується на положеннях Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р. (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р). Дисертацію виконано згідно з планом науково-дослідних робіт кафедри цивільного, господарського та кримінального права Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна”. Тема дисертації затверджена вченою радою Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» 26 грудня 2012 р. (протокол № 5).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дослідження полягає у розробленні теоретичних засад та криміналістичних рекомендацій, спрямованих на удосконалення досудового розслідування злочинів проти трудових прав.

Відповідно до мети дослідження необхідно було вирішити такі *задачі*:

- сформулювати визначення поняття та провести класифікацію злочинів проти трудових прав на основі виокремлення їх кримінально-правових та криміналістичних ознак;
- розкрити теоретико-методологічні основи формування методики розслідування злочинів проти трудових прав, визначити її місце у системі криміналістичних методик;
- визначити та розкрити зміст елементів криміналістичної характеристики злочинів проти трудових прав;
- встановити особливості виявлення злочинів проти трудових прав, окреслити типові слідчі ситуації та відповідні алгоритми дій слідчого на початковому етапі розслідування;
- запропонувати рекомендації щодо проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів проти трудових прав;
- виявити особливості взаємодії слідчого з експертом та спеціалістом під час розслідування злочинів проти трудових прав;
- з'ясувати специфіку взаємодії слідчого з органами, які здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю.

Об'єкт дослідження – правовідносини, що виникають у сфері діяльності слідчих підрозділів, прокуратури, суду, а також органів нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю, у зв'язку з виявленням та розслідуванням злочинів проти трудових прав.

Предмет дослідження – розслідування злочинів проти трудових прав.

Методи дослідження. Основою методології дослідження є сукупність прийомів, засобів і способів наукового пізнання сутності та змісту злочинної діяльності, а також діяльності правоохоронних органів з виявлення та розслідування злочинів у їх діалектичному зв'язку. Під час проведення дослідження застосовувались як загальнонаукові методи (*спостереження, опису, порівняння, класифікації*) з метою виявлення закономірностей, що характеризують злочинність та досудове розслідування (розділи 1–3), так і спеціальні методи, зокрема такі: *історико-правовий* – для розкриття поглядів учених різних часів на проблеми, що стосуються предмета дослідження (підрозділи 1.1, 1.2); *порівняльно-правовий* – при дослідженні практики протидії злочинам проти трудових прав в Україні та інших країнах (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.3, 3.2); *догматичний* – з метою тлумачення юридичних категорій, уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2); *формально-логічний* – при розкритті змісту та обсягу понять “злочини проти трудових прав”, “криміналістична характеристика злочинів проти трудових прав”, “слідча ситуація”, “взаємодія слідчого з органами, які здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю” та інших дефініцій у рамках предмета дослідження (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 3.2); *системно-структурний* – для формування структури криміналістичної характеристики та основ методики розслідування злочинів проти трудових прав (підрозділи 1.2, 1.3); *соціологічні (інтерв'ювання, анкетування)* – для з'ясування думок слідчих та співробітників оперативних підрозділів щодо проблем дослідження (розділи 1–3); *статистичний* – для узагальнення результатів соціологічних досліджень, вивчення матеріалів кримінальних проваджень, правозастосовної та судової практики (розділи 1–3).

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали вивчення 185 кримінальних справ (проваджень) про злочини, передбачені ст. 172, 173, 175 КК України; зведені дані опитування 258 слідчих органів внутрішніх справ та прокуратури з усіх регіонів України; статистична звітність про стан злочинності та результати роботи правоохоронних органів за 2011–2013 рр.; статистичні та аналітичні матеріали Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Державної інспекції України з питань праці, Міністерства соціальної політики України, Федерації незалежних профспілок України, Державної служби статистики України, Державної судової адміністрації України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні дослідженням, в якому на основі положень криміналістики та кримінального процесу розроблено методологічні засади розслідування злочинів проти трудових прав з урахуванням сучасного стану законодавства та правозастосовної практики. У роботі сформульовано та обґрунтовано низку положень і висновків, що мають значення для криміналістичної науки, а також діяльності органів досудового розслідування та суду. Зокрема:

вперше:

– визначено криміналістичну категорію “злочини проти трудових прав”, що охоплює низку однорідних суспільно-небезпечних діянь, розподілених за кримінально-правовими та криміналістичними ознаками на такі, що посягають на індивідуальні трудові права (ст.ст. 172, 173, 175 КК України) та колективні трудові права (ст.ст. 170, 174 КК України);

– запропоновано наукові основи формування методики розслідування злочинів проти трудових прав, що має стати підґрунтям для подальшої диференціації видових і внутривидових методик розслідування, а також визначено її місце в системі методик розслідування злочинів проти соціально-економічних прав людини;

– розкрито зміст та зв’язки найбільш значимих та розслідування елементів криміналістичної характеристики злочинів проти трудових прав, зокрема обстановки та способів учинення злочинів, слідової картини, особи злочинця та потерпілого;

– виокремлено правові та організаційні засади взаємодії слідчого та суб’єктів, діяльність яких пов’язана з наглядом та контролем за додержанням законодавства про працю, зокрема під час спільного реагування на порушення вимог трудового законодавства, участі представників уповноважених суб’єктів в окремих слідчих (розшукових) діях та процесуальних діях, проведення позапланових перевірок стану дотримання законодавства про працю та використання їх результатів у кримінальному провадженні, взаємного консультування та надання письмових роз’яснень на підставі вмотивованих запитів, обміну досвідом та підготовки фахівців відповідного профілю;

удосконалено:

– наукові рекомендації стосовно виявлення ознак злочинів проти трудових прав та обрання слідчим відповідних засобів збирання доказів залежно від джерел початкової інформації про кримінальні правопорушення;

– ситуаційний підхід до організації досудового розслідування з виокремленням типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів проти трудових прав та алгоритмів дій слідчого у таких ситуаціях;

– положення організації і тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів проти трудових прав, зокрема огляду документів, обшуку, допиту потерпілих, свідків і підозрюваних, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, а також проведення експертизи;

дістали подальшого розвитку:

– методологічні підходи щодо використання міждисциплінарного підходу з метою вивчення та розв’язання проблем криміналістичної методики;

– наукове обґрунтування шляхів використання зарубіжного досвіду кримінально-правового захисту трудових правовідносин, виявлення та розслідування правопорушень у цій галузі;

– підстави розподілу форм використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти трудових прав.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані та аргументовані в дисертації теоретичні положення, висновки й пропозиції впроваджено та надалі може бути використано у:

– *законотворчій діяльності* – для удосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства України (лист Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності від 20 березня 2014 р. № 04–19/14–447);

– *у практичній діяльності* органів досудового розслідування – для безпосереднього використання розроблених рекомендацій слідчими органів внутрішніх справ під час розслідування злочинів проти трудових прав (лист Головного слідчого управління МВС України від 14 березня 2014 р.);

– *у навчальному процесі* – для підготовки лекцій, навчальних програм, тестових завдань, а також під час проведення різних видів занять з дисциплін “Кримінальний процес” та “Криміналістика” (акти впровадження Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна” від 21 березня 2014 р., Національної академії внутрішніх справ від 18 березня 2014 р.).

Особистий внесок здобувача складають опубліковані праці, у яких відображено власні наукові результати та практичні рекомендації з проблем розслідування злочинів проти трудових прав. Наукові ідеї та розроблення, що належать співавтору опублікованих методичних рекомендацій (авторська частка в них не менше 50 %), у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження доповідались автором на міжнародних і всеукраїнській науково-практичних конференціях, зокрема: “Актуальні проблеми права очима молодих учених” (м. Київ, 2014 р.); “Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу” (м. Донецьк, 2014 р.); “Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення” (м. Київ, 2014 р.).

Публікації. Результати дослідження, що сформульовані в дисертації, відображено в 10 наукових публікаціях, серед яких п'ять статей у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна стаття у зарубіжному періодичному виданні, три статті – у збірниках тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних і всеукраїнській науково-практичних конференціях, а також методичні рекомендації.

Структура дисертації визначається її метою, задачами та предметом дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (223 найменування) і трьох додатків. Повний обсяг дисертації становить 230 сторінок, з них обсяг загального тексту – 186 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми дисертації; зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами; визначено мету, задачі, об'єкт, предмет і методи дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів; конкретизовано шляхи та форми їх впровадження та апробації; наведено характеристику публікацій дисертанта з відображенням основних положень дослідження.

Розділ 1 “Теоретичні основи формування методики розслідування злочинів проти трудових прав” складається з трьох підрозділів і присвячений дослідженню

питань стосовно визначення поняття та класифікації злочинів, їх криміналістичної характеристики як підґрунтя для формування методики розслідування.

У підрозділі 1.1 *“Поняття та класифікація злочинів проти трудових прав”* проаналізовано правові та практичні проблеми протидії правопорушенням у сфері реалізації громадянами права на працю, зокрема шляхом застосування кримінально-правових норм, що охороняють трудові права.

Підтверджено, що трудове законодавство в Україні гарантує високі стандарти правової захищеності найманих працівників і вважається достатньо адаптованим до основоположних міжнародно-правових документів, зокрема Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, актів Міжнародної організації праці, а також ринкових відносин, проте правові механізми захисту інтересів працюючих, як свідчить практика, не завжди виявляються ефективними. Лише впродовж 2013 р. органами нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю зафіксовано понад 112 тис. порушень, серед яких системного характеру набули незабезпечення права на працю, незаконні звільнення робітників, несвочасна виплата заробітної плати, примушування до виконання роботи, не обумовленої в угоді, порушення прав на соціальний захист тощо.

За матеріалами кримінальних проваджень, майже 90 % працівників, трудові права яких було порушено, не зверталися в офіційному порядку зі скаргами на незаконні дії роботодавців, побоюючись втратити роботу або зазнати матеріальних утисків (54 %), бажаючи уникнути неминучої бюрократичної тяганини (22 %), усвідомлюючи об'єктивні складнощі доведення винуватості причетних до правопорушення осіб (14 %). Частина потерпілих (7 %) після безпідставної невилплати їм заробітної плати зверталися до прокуратури, однак їх звернення залишились без належного реагування. Деякі постраждалі (4,5 %) намагались вирішити проблему самотужки, звертаючись до самих роботодавців або профспілкових організацій.

На основі узагальнення поглядів учених у галузі матеріального права доведено, що серед злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод громадян (розділ V КК України) можливо виокремити групу кримінально-правових норм, що охороняють індивідуальні трудові права (ст.ст. 172, 173, 175 КК України). З'ясовано також, що такі кримінальні правопорушення пов'язані з іншими злочинами, зокрема проти безпеки виробництва, у сфері господарської та службової діяльності.

У підрозділі 1.2 *“Стан наукових досліджень проблем методики розслідування злочинів проти трудових прав та її місце у системі криміналістичних методик”* розкрито теоретико-методологічні основи формування методики розслідування злочинів проти трудових прав.

Застосування висловлених у літературі підходів (В.П. Бахін, Р.С. Белкін, А.Я. Качанов, С.Ю. Косарев, М.П. Яблоков та ін.) дозволило розглянути питання методики розслідування злочинів за трьома рівнями: перший – загальні положення, що враховують закономірності організації та проведення розслідування, питання класифікації злочинів, обґрунтування структурних елементів; другий – групові методики або комплекси методичних рекомендацій стосовно розслідування окремих груп злочинів, об'єднаних спільністю їх ознак (на цьому рівні виокремлено методику

розслідування злочинів проти трудових прав); третій – спеціальні методики розслідування, виокремлені за видовою, внутрівидовою та позавидовою ознаками.

З огляду на результати опитувань слідчих встановлено, що сучасний стан методико-криміналістичного забезпечення розслідування злочинів проти трудових прав потребує удосконалення шляхом розроблення типових програм (алгоритмів) діяльності слідчого у типових слідчих ситуаціях початкового етапу розслідування (83 %), висвітлення особливостей проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій (92 %), з'ясування специфіки використання спеціальних знань (85 %), взаємодії слідчого з органами, які здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю (64 %), що враховано під час на визначення пріоритетів у постановці та розв'язанні окремих завдань дисертаційної роботи.

У підрозділі 1.3 *“Криміналістична характеристика злочинів проти трудових прав”*, керуючись науковим інструментарієм щодо вивчення проблем криміналістичної характеристики злочинів, пропонується уточнене її визначення як системи відомостей про криміналістично значущі ознаки обстановки та способів учинення злочинів, слідової картини, особи злочинця та потерпілого, що має пізнавальне та практичне значення.

У цій системі обстановка вчинення злочинів вважається сукупністю явищ правового, економічного та соціального характеру, пов'язаних з реалізацією громадянами їх трудових прав. Характеристика обстановки на рівні конкретного злочину – це інформаційна модель, що відображає особливості механізму функціонування суб'єкта господарювання, правові підстави реалізації трудових правовідносин, організацію управління персоналом, документообіг та інші чинники. Детально охарактеризовано категорії документів (нормативних, договірних, фінансових, організаційно-розпорядчих), оцінка яких дозволяє встановити відповідність дій роботодавця вимогам нормативно-правових актів у сфері захисту прав та законних інтересів працівників.

Виокремлено характерні способи порушення законодавства про працю, що виявилось у незаконному звільненні працівника з роботи (за скороченням штатів без працевлаштування; за прогул, причини якого виявились поважними; за невиконання трудових обов'язків за відсутності факту дисциплінарного проступку тощо), порушенні умов трудового договору (шляхом уведення в оману працівника щодо умов оплати праці; укладання угоди з працівником без наміру виконувати її умови; приховування інформації стосовно доплат, компенсацій та інших видів додаткових виплат, на які працівник може розраховувати; зловживання виробничою необхідністю; примушування до виконання робіт, не обумовлених в угоді), а також використанні найманої праці без укладення трудового договору та оформлення офіційних трудових відносин.

Найбільш інформативними об'єктами, що зберігають матеріальні сліди злочину, вважаються різного роду документи, предмети (зокрема печатки та штампи), приміщення (офісні, службові, виробничі), кошти у готівковій та безготівковій формах, електронні носії інформації. Систематизовано типові порушення роботодавцем трудових прав найманих працівників з характерними пошуковими ознаками у відповідних матеріальних джерелах.

Суб'єктів злочинів з числа роботодавців розподілено за ознакою організаційно-правової форми їх господарської діяльності (82 % належали до категорії фізичних осіб – підприємців; у 18 % проваджень до відповідальності притягували керівників або службових осіб інших суб'єктів господарювання). На мотивацію правопорушників впливали здебільшого фінансові ускладнення як самого роботодавця, так і потреби очолюваного ним суб'єкта господарювання (65 %) або ж особисті стосунки з працівниками (28 %). Потерпілими від цих діянь є переважно чоловіки (73 %), більшість з яких самостійно не звертались до уповноважених органів по захист порушених прав, хоча про такі порушення їм було відомо (приховували факти неправомірних дій роботодавця з особистих міркувань).

Розділ 2 “Початковий етап розслідування злочинів проти трудових прав” складається з трьох підрозділів і присвячений з'ясуванню особливостей виявлення та розслідування злочинів цієї категорії.

У підрозділі 2.1 *“Особливості виявлення злочинів проти трудових прав, типові слідчі ситуації та відповідні алгоритми дій слідчого на початковому етапі розслідування”* розглядається діяльність правоохоронних органів щодо одержання, перевірки та оцінки початкової інформації про кримінальне правопорушення.

Характер реагування на заяви та повідомлення про злочини проти трудових прав залежить від багатьох чинників, зокрема джерела інформації, що надійшла до правоохоронного органу (його достовірності, наявності підтверджуючих матеріалів), попередньої кваліфікації злочину, характеру та розміру збитків, процесуального статусу та відомчої належності уповноваженої службової особи, до якої надійшло звернення, ситуації, що складається на етапі перевірки.

Запропоновано критерії оцінки початкової інформації про порушення трудових прав шляхом з'ясування: чи має заява (повідомлення) характер звернення про порушення трудових прав; чи свідчать певні факти про вчинення кримінального правопорушення (якщо так, то якого саме); чи підтверджуються викладені у зверненні відомості допустимими доказами; чи потрібно вжити додаткові заходи для припинення чи попередження кримінального правопорушення, фіксації слідів; чи є ознаки більш тяжких злочинів, зокрема нецільового використання бюджетних коштів, службових зловживань, ухилення від сплати податків, розкрадань тощо.

Виокремлено слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів проти трудових прав з урахуванням характеру обставин, що підлягають доказуванню (є відомості про порушення трудових прав та правопорушника; не встановлено ознак кримінального правопорушення; встановлено подію кримінального правопорушення); обсягу інформації про особу, яка вчинила порушення трудових прав (особу підозрюваного не встановлено; його місцезнаходження невідоме; правопорушник не переховується), а також характеру джерел початкової інформації про кримінальне правопорушення (матеріали перевірки органів нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю; заяви або повідомлення особи, трудові права якої порушено; самостійне виявлення слідчим, прокурором ознак кримінального правопорушення). Запропоновано програми (алгоритми) дій слідчого щодо збирання доказів у цих ситуаціях.

У підрозділі 2.2 *“Проведення слідчих (розшукових) дій для збирання доказів з матеріальних джерел”* розглядаються криміналістичні прийоми та засоби

проведення різних видів огляду та обшуку під час розслідування злочинів проти трудових прав.

З усіх видів огляду найбільш результативним у цій категорії кримінальних проваджень є огляд документів. Як засвідчили результати опитування, складним тактичним завданням для слідчих виявилось визначити перелік документів, необхідних для встановлення обставин, що підлягають доказуванню (95 %), установити місця їх зберігання (92 %), опрацювати зміст (85 %), оцінити доказове значення (72 %). Цей вид огляду зазвичай поєднується з витребуванням документів (зокрема висновків ревізій та актів перевірок) від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб (ч. 2 ст. 93 КПК України), одержанням тимчасового доступу до речей і документів з їх вилученням (ч. 1 ст. 159 КПК України), призначенням судових експертиз. З метою спрощення пошукової діяльності слідчого документи роботодавця, які становлять інтерес для розслідування, систематизовано за такими групами: правовстановлюючі документи, документи стосовно обліку персоналу, що закріплюють права та обов'язки учасників трудових правовідносин, бухгалтерського обліку та звітності, що складаються за результатами нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю.

У разі, коли є відомості про знаходження частини бухгалтерської чи іншої документації за місцем проживання або роботи службових осіб підприємства, у цих місцях доцільно провести обшук (ст. 243 КПК України). Під час обшуку слід звертати увагу на вилучення всіх згаданих категорій документів.

У *підрозділі 2.3 "Особливості допитів під час розслідування злочинів проти трудових прав"* зазначається, що, незалежно від категорії допитуваних, більшість слідчих при підготовці та проведенні цієї слідчої (розшукової) дії залучають спеціалістів різного профілю, зокрема фахівців у галузі трудового та господарського права, аудиторів, бухгалтерів, які дають фахові консультації, сприяють у постановці необхідних запитань, допомагають правильно оцінити показання допитуваного.

Метою допиту потерпілого є одержання відомостей, що дозволять встановити факт трудових правовідносин між ним та роботодавцем, мотиви вчинення злочину, характер порушень вимог трудового законодавства (під час працевлаштування, переведення на іншу посаду, звільнення), порушення угоди про працю, невилплати заробітної плати тощо.

Розглядаються тактичні особливості допитів як свідків працівників службових осіб підприємства-роботодавця, зокрема керівників кадрової та фінансової служб, фізичних осіб-підприємців, представників органів державного контролю та нагляду за додержанням законодавства про працю, близьких і знайомих підозрюваних, зокрема в разі, якщо показання свідка непослідовні чи не відповідають обставинам кримінального провадження (24 %), а також, якщо допитуваний заявляє, що йому не відомі (або він не пам'ятає) обставини, про які запитує слідчий (16 %).

Проаналізовано тактичні прийоми допиту підозрюваного в конфліктних ситуаціях (62 % проваджень), коли він не визнає (заперечує) протиправний характер своїх дій, перекладає вину на інших осіб, відмовляється від дачі показань або дає неправдиві (суперечливі) показання.

Розділ 3 “Взаємодія слідчого з іншими учасниками кримінального провадження та суб’єктами, які здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю” складається з трьох підрозділів і присвячений з’ясуванню правових та організаційних засад їх спільної діяльності під час розслідування злочинів проти трудових прав.

У підрозділі 3.1 *“Взаємодія слідчого з експертом (спеціалістом) під час розслідування злочинів проти трудових прав”* охарактеризовано правовідносини між цими суб’єктами з огляду на специфіку законодавчої та відомчої (міжвідомчої) нормативно-правової регламентації використання спеціальних знань учасниками кримінального провадження.

На основі аналізу поглядів учених та особливостей розслідування злочинів проти трудових прав виокремлено найбільш застосовані форми використання спеціальних знань, зокрема: призначення та проведення судових експертиз (86 % кримінальних проваджень), залучення спеціаліста до участі в проведенні слідчих (розшукових) дій (76 %), одержання письмових роз’яснень та довідкової інформації від спеціаліста щодо специфічних питань трудового, господарського, податкового законодавства, кадрової роботи та бухгалтерського обліку (85 %), проведення ревізій (38 %), перевірку за криміналістичними обліками (15 %).

З огляду на те, що матеріальні сліди злочину зосереджуються переважно в організаційно-управлінських, фінансових, бухгалтерських, технологічних та інших документах на паперових або електронних носіях, запропоновано типові завдання та перелік питань для проведення різних видів судових експертиз, зокрема судово-бухгалтерської, судово-економічної, почеркознавчої і техніко-криміналістичної експертизи документів, а також комп’ютерно-технічних експертиз. Підтверджено значення комплексної судово-економічної експертизи з метою виявлення недоліків управління організацією, пов’язаних із фінансовою, бухгалтерською кадровою дисципліною та обліком, а також ознак інших правопорушень проти безпеки виробництва, у сфері службової та господарської діяльності.

Наголошується на типових помилках слідчих під час призначення судово-бухгалтерських експертиз, що виявилися, зокрема, у неналежній постановці питань експертові, нерозумінні предмету, об’єктів та можливостей цієї експертизи. Затягування термінів проведення експертиз та передачі матеріалів слідчому також визначено як чинник, що ускладнює процес розслідування. Ефективність спільних дій слідчого та експерта залежить від завчасного узгодження питань та переліку необхідних матеріалів, вжиття скоординованих заходів для зберігання предметів і документів, що підлягають перевірці та приєднанню до кримінального провадження, застосування в разі потреби прийомів дезорієнтації осіб, які протидіють розслідуванню (44 % опитаних слідчих відомі випадки тиску на експертів з боку зацікавлених осіб, зокрема службових осіб, діяльність яких перевіряється).

У підрозділі 3.2 *“Загальні положення взаємодії слідчого та суб’єктів, які здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю”* розглянуто правові та організаційні засади взаємодії слідчого та представників територіальних підрозділів Держпраці та профспілкових організацій.

Узагальнивши представлені в літературі підходи, зроблено висновок, що в широкому плані взаємодія слідчого та суб’єктів, які здійснюють нагляд і контроль за

додержанням законодавства про працю, є узгодженою діяльністю різних за відомчою ознакою суб'єктів, що спрямована на виявлення ознак кримінальних правопорушень проти трудових прав, збирання доказів винуватості причетних до них осіб, встановлення причин та умов, які сприяли їх учиненню, а також вжиття спільних скоординованих заходів реагування. Особливе місце у системі органів, які взаємодіють зі слідчими, посідають Державна інспекція України з питань праці (Держпраці) та профспілкові організації (їх об'єднання), у зв'язку з чим визначено правові та організаційні особливості їх діяльності.

Наголошується, що під час збирання доказів слідчий повинен враховувати повноваження суб'єктів громадського контролю. З урахуванням обставин, які підлягають доказуванню під час досудового розслідування, диференційовано повноваження профспілок та їх членських організацій, зокрема щодо ведення колективних переговорів та укладання колективних договорів, здійснення контролю за додержанням законодавства про працю, вирішення колективних трудових спорів, оскарження неправомірних дій (бездіяльності) роботодавців.

У підрозділі 3.3 *"Форми взаємодії слідчого з Держпраці України, професійними спілками та їх об'єднаннями"* виокремлено особливості участі представників згаданих органів у розслідуванні злочинів проти трудових прав.

За результатами опитування слідчих з'ясовано чинники, що перешкоджають такій взаємодії, зокрема відсутність уповноважених органів та їх представників за місцем проведення досудового розслідування (88%), а також напрацьованих контактів керівників органів досудового розслідування з відповідними організаціями (82%), небажання контролюючих органів співпрацювати зі слідством (48%), невизначеність порядку взаємодії у законодавстві та відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актах (33%).

Встановлено, що формами взаємодії слідчого з представниками Держпраці України та професійних спілок (їх об'єднань) є такі: спільне реагування на факти порушень вимог трудового законодавства (встановлення осіб, причетних до цих порушень, причин та умов, що їм сприяли); залучення представників уповноважених суб'єктів до проведення окремих слідчих (розшукових) та процесуальних дій у якості свідків, спеціалістів, представників потенціального (цивільного позивача); проведення позапланових перевірок стану дотримання законодавства про працю за зверненнями слідчого, прокурора; консультування з широкого кола питань, що становить інтерес для суб'єктів взаємодії; надання письмових роз'яснень з питань, що цікавлять сторони, на підставі вмотивованих запитів; проведення спільних нарад і заслуховувань з питань додержання законодавства про працю; ознайомлення слідчого з планами роботи територіальних органів Держпраці України та профспілкових об'єднань, планування спільної діяльності; взаємне інформування про виявлені порушення трудового законодавства, результати реагування на них (взаємні звірення, спільні наради); організація навчання, підвищення кваліфікації; підготовка та розміщення в засобах масової інформації та мережі Інтернет інформаційних матеріалів.

ВИСНОВКИ

У висновках на основі дослідження комплексу питань, що виникають у діяльності слідчих підрозділів, сформульовані наукові положення та отримані

5. Встановлено, що найбільше значення під час розслідування злочинів проти трудових прав має проведення слідчих (розшукових) дій (огляду документів, обшуку, призначення експертиз) та інших процесуальних дій (тимчасового доступу до речей і документів, проведення ревізій), спрямованих на отримання інформації з матеріальних джерел, а також одержання показань від учасників кримінального провадження шляхом допитів потерпілого, свідка, підозрюваного (зокрема одночасного допиту двох чи більше допитаних осіб). З метою усунення колізій між КПК України та положеннями Закону України “Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні” при зверненні слідчого з клопотанням до органів державного фінансового контролю про проведення ревізії підконтрольних установ та інших суб’єктів господарської діяльності у кримінальних провадженнях, де особи не повідомлено про підозру (п. 2 ч. 14 ст. 11), запропоновано унормувати порядок проведення ревізій без зазначення в клопотанні дати та підстав повідомлення особи про підозру у вчиненні кримінального правопорушення.

6. Взаємодія слідчого з експертом та спеціалістом сприяє ефективному вирішенню завдань розслідування, що зумовлені специфікою злочинів проти трудових прав. Найбільш витребуваними під час розслідування є спеціальні знання експерта (спеціаліста) в галузі законодавства про працю, бухгалтерського обліку, документообігу. Найчастіше виникає потреба у проведенні судово-бухгалтерської та судово-економічної експертиз, почеркознавчих і техніко-криміналістичних досліджень документів, залученні спеціалістів для участі в проведенні слідчих (розшукових) дій, одержанні письмових роз’яснень і довідок, проведенні ревізій, перевірки за криміналістичними обліками.

7. Специфіка розслідування злочинів проти трудових прав визначає потребу у взаємодії з суб’єктами, які здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, зокрема Державною інспекцією України з питань праці (Держпраці) та профспілковими організаціями (їх об’єднаннями). Взаємодія розпочинається на етапі виявлення ознак кримінального правопорушення (за результатами перевірок контролюючих органів) та продовжується після початку кримінального провадження. Головними її формами на стадії досудового розслідування є залучення представників згаданих суб’єктів до участі в проведенні слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, спеціальних перевірок, а також надання слідчому письмових роз’яснень стосовно обставин, що підлягають доказуванню. З урахуванням перерозподілу підслідності щодо злочинів проти трудових прав запропоновано проект міжвідомчої інструкції з організації взаємодії органів внутрішніх справ (слідчих підрозділів) з територіальними органами Держпраці з визначенням порядку спільної діяльності щодо виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, усунення причин та умов, що їм сприяють.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Топчій В. В. Злочини проти трудових прав: перспективи формування методики розслідування / В. В. Топчій // Наше право. – 2013. – № 13. – С. 115–120.

2. Топчий В. В. Обстановка как элемент криминалистической характеристики преступлений против трудовых прав / В. В. Топчий // Право и политика: научно-методический журнал (специальный выпуск). – 2013. – С. 159–162.

3. Топчий В. В. Документи як джерела доказів під час досудового розслідування злочинів проти трудових прав / В. В. Топчий // Митна справа. – 2014. – № 1. – С. 262–268.

4. Топчий В. В. Засади взаємодії слідчого та суб'єктів, які здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю // В. В. Топчий // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2014. – № 1. – С. 169–176.

5. Топчий В. В. Особливості допиту потерпілих і свідків під час розслідування злочинів проти трудових прав / В. В. Топчий // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2014. – № 1. – С. 136–142.

6. Топчий В. В. Спосіб учинення злочинів проти трудових прав як елемент їх криміналістичної характеристики / В. В. Топчий // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. праць Донец. юрид. ін-ту. – 2014. – № 1. – С. 187–193.

7. Топчий В. В. Форми використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти трудових прав / В. В. Топчий // Актуальні проблеми права очима молодих учених : тези доп. підсумкової наук.-теорет. конф. (м. Київ, 4 берез. 2014 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – Ч. 2. – С. 152–155.

8. Топчий В. В. Особливості допиту керівника підприємства під час розслідування злочинів проти трудових прав / В. В. Топчий // Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. молодих вчених (м. Донецьк, 15 берез. 2014 р.). – Донецьк, 2014. – С. 320–322.

9. Топчий В. В. Зміст початкової інформації про злочини проти трудових прав та джерела її одержання / В. В. Топчий // Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : тези доп. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 20 берез. 2014 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С. 224–227.

10. Топчий В. В. Розслідування порушень законодавства про працю та угоди про працю : метод. рек. / В. В. Топчий, О. В. Таран. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – 52 с.

АНОТАЦІЇ

Топчий В.В. Розслідування злочинів проти трудових прав. – *Рукопис.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. – Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”, Київ, 2014.

Дисертація є першим в Україні дослідженням теоретичних засад та практичних питань методики розслідування злочинів проти трудових прав. У роботі сформульовано та обґрунтовано низку нових положень і висновків, що мають значення для криміналістичної науки, слідчої та судової практики. Визначено поняття та проведено класифікацію злочинів цієї категорії, розкрито зміст елементів їх криміналістичної характеристики. Виокремлено особливості виявлення злочинів та

організації початкового етапу розслідування. Запропоновано рекомендації щодо проведення слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, використання спеціальних знань, а також взаємодії слідчого з суб'єктами, які здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю. Сформульовано пропозиції стосовно удосконалення норм КПК України та іншого законодавства в контексті предмета дослідження.

Ключові слова: злочини проти трудових прав, порушення законодавства про працю, криміналістична характеристика, криміналістична методика, початковий етап розслідування, слідчі (розшукові) дії, спеціальні знання, взаємодія слідчого з суб'єктами, які здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю.

Топчий В.В. Расследование преступлений против трудовых прав. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность. – Открытый международный университет развития человека “Украина”, Киев, 2014.

Диссертация является первым в Украине исследованием теоретических основ и практических вопросов методики расследования преступлений против трудовых прав. В работе сформулированы и обоснованы положения и выводы, имеющие значение для криминалистической науки, следственной и судебной практики. Определено содержание криминалистической категории “преступления против трудовых прав”, охватывающей ряд однородных общественно опасных деяний, предусмотренных ст. 172–175 УК Украины. Данные преступления классифицированы на основе их уголовно-правовых (объекта преступления, формы вины, мотива) и криминалистических (характеристик личности преступника и потерпевшего, способа совершения преступления) признаков, важных для дальнейшей дифференциации отдельных методик их расследования. Раскрыто содержание способов подготовки, совершения и сокрытия преступлений, в частности грубого нарушения законодательства о труде, проявившегося в необоснованном увольнении работника, нарушения условий трудового договора, использования наемного труда без заключения трудового договора.

Впервые выдвинуты предложения по созданию специальной криминалистической методики расследования преступлений против трудовых прав, на основе обобщения положений видовых (внутривидовых) и вневидовых методик расследования преступлений, предусмотренных разделом V УК Украины, а также связанных с ними преступлений в сфере служебной и хозяйственной деятельности. Усовершенствованы научные и практические положения по выявлению таких преступлений, предложены критерии оценки результатов проверки заявлений и сообщений об уголовных правонарушениях, а также рекомендации по организации их расследования на первоначальном этапе. Проанализированы типичные следственные ситуации, исходя из характера и объема информации о преступлении, наличия данных о личности преступника, местонахождении

подозреваемого, с учетом которых выделены тактические задачи и средства их решения.

Подтверждено, что на формирование сведений об обстановке совершения преступлений влияют социально-экономические, организационно-правовые, административно-управленческие и социально-психологические факторы, анализ которых в комплексе позволяет следователю выявлять и правильно оценивать информацию о событии преступления, быстрее разобраться в других обстоятельствах, подлежащих доказыванию.

Научно определены особенности собирания доказательств субъектами стороны обвинения путем проведения следственных (розыскных) действий и других процессуальных действий, направленных на исследование вещественных доказательств и документов, получения показаний от участников уголовного судопроизводства, проведения судебно-экспертных исследований. Рассмотрены специфические для данной категории преступлений вопросы взаимодействия следователя с субъектами, осуществляющими надзор и контроль в сфере соблюдения трудового законодательства.

При написании диссертационной работы использованы статистические и аналитические материалы МВД Украины, Генеральной прокуратуры Украины, Государственной судебной администрации Украины; результаты изучения 185 уголовных дел (уголовных производств) о преступлениях против трудовых прав; сводные данные опроса 258 следователей органов внутренних дел и прокуратуры.

Ключевые слова: преступления против трудовых прав, нарушения законодательства о труде, криминалистическая характеристика, криминалистическая методика, начальный этап расследования, следственные (розыскные) действия, специальные знания, взаимодействие следователя с субъектами, которые осуществляют надзор и контроль за соблюдением законодательства о труде.

Topchiy V.V. Investigation of crimes against labor rights. – Manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of sciences, specialty 12.00.09 – Criminal Procedure and Criminalistics, Forensic Expertise, Operative Investigation activity. – Open International University of Human Development “Ukraine”, Kyiv, 2014.

The dissertation is the first in Ukraine to study theoretical principles and practical methods for investigating crimes against labor rights. The paper is formulated and proved a number of new provisions and opinions relevant to forensic science, investigative and litigation. The concept and the classification of offenses in this category, the content of elements of forensic characteristic. Author determined features of the detection of crime and the initial stage of the investigation. The recommendations for the investigation actions and other proceedings, the use of specialized knowledge and investigative interaction with entities that exercise supervision and control over the observance of labor legislation. These were formulated suggestions for improving norms of legislation in the context of the research subject.

Keywords: crimes against labor rights, labor law violations, forensic characterization, forensic methods, the initial stage of investigation, investigative actions, special knowledge, cooperation with investigative entities that supervise and control the observance of labor legislation.